

Omtrent

DANNY WILDEMEERSCH

Discipline en beweging in de volwassenenvorming

Een internationale conferentie

Eind september werd aan de K.U. Leuven, door de Afdeling Sociale Pedagogiek, een drie-daagse internationale conferentie georganiseerd met als titel: volwassenenvorming en de uitdagingen van de jaren negentig. Dit gebeurde naar aanleiding van de viering van het twintigjarig bestaan van deze afdeling. De inhoudelijke organisatie van deze gebeurtenis kwam op een vrij originele wijze tot stand.

In het najaar van 1985 schreef het hoofd van de afdeling, Prof. dr. W. Leirman een tekst die de titel droeg 'Adult Education: Movement and Discipline between the Golden Sixties and the Iron Eighties'. Zich basierend op zijn theoretische kennis en zijn praktische ervaringen, beschreef hij een aantal belangrijke ontwikkelingen in de sector van de volwassenenvorming. Hij bracht deze ontwikkelingen in verband met indringende economische, politieke, sociale en culturele veranderingen die zich hebben voltrokken van de jaren zestig tot op heden. Op basis van deze verkenningen van verleden en heden postuleerde hij tenslotte een nieuw paradigma voor een ecologisch en communicatief gefundeerde volwassenenvorming in de toekomst. In deze tekst werden ook de subthema's van de toekomstige conferentie ter sprake gebracht. Het ging om: tewerkstelling, milieu, vrede, interculturele betrekkingen, ontwikkeling van de derde wereld en nieuwe technologieën. Vervolgens werden per subthema twee sprekers aangezocht, één terreinspecialist en één specialist uit de wereld van de volwassenenvorming om op de conferentie, vanuit hun eigen invalshoek, het subthema te becommentariëren (1). Als leidraad voor hun commentaar konden ze zich laten inspireren door Leirman's basistekst. Daarenboven werd de conferentie op wereldschaal bekendgemaakt en werden onderzoekers en praktijkwerkers uitgenodigd om, in de marge van de 14 hoofdlezingen, onderzoeksrapporten en gesystematiseerde praktijkverslagen te presenteren.

De inhoudelijke en organisatorische voorbereiding bracht van 29 september tot en met 1 oktober, sprekers, deelnemers samen uit de hele wereld, in het unieke kader van het kasteel Arenberg in Heverlee. De voortreffelijke organisatie, inclusief de culturele activiteiten in de rand van de conferentie, bevorderden een groeiend enthousiasme en een gemeenschappelijke betrokkenheid onder de aanwezigen. Dit betekent niet dat er op alle vlakken eensgezindheid was. De meningsverschillen in de bijdragen en in de discussies waren vaak opmerkelijk. Het is echter een belangrijke verdienste van deze conferentie dat deze spanningen werden bijeengebracht, gethematiseerd en ter discussie gesteld. Ter becommentariëring van de inhoud van dit gebeuren beperken we ons tot een drietal spanningsvelden die, naar ons

aanvoelen, de kern van het debat uitmaakten: crisis en vooruitgang; vrede, rechtvaardigheid en onderdrukking; beweging en discipline in de volwassenenvorming.

Crisis en vooruitgang

De jaren zestig werden, volgens Leirman, in aansluiting met de economische groei, gekenmerkt door een algemeen vooruitgangsoptimisme én een pedagogisch optimisme in kringen van de volwassenenvorming. Men ging ervan uit dat vormingswerk en educatie een belangrijke rol te vervullen hadden ten dienste van de verandering en de verbetering van de maatschappij. Dit vooruitgangsgeloof kende twee varianten: een sociaal-technologische en een maatschappijkritische variant. De sociaal-technologische grondstroom stelde zich vooral ten dienste van de aanpassing van de mens aan de snel veranderende maatschappelijke context. Deze context zelf werd weinig of niet in vraag gesteld. Daarom ook werd deze benadering nogal eens vergeleken met 'social engineering'. De maatschappijkritische of emancipatorische grondstroom daarentegen stelde dat het vormingswerk niet zozeer in het teken moest staan van aanpassing, maar wel van bevrijding uit vervreemding en afhankelijkheid. Alhoewel beide grondstromen grondig van elkaar verschilden hadden ze een gemeenschappelijke basis of traditie, die terugging op de verlichting: het modernistisch geloof in de rationaliteit als motor van organiseerbare verandering.

De crisis, die vooral vanaf het midden van de jaren zeventig, maar vooral in de jaren tachtig in alle scherpte naar voor trad, heeft langzaam maar zeker dit veranderingsoptimisme in een nevel van twijfel en pedagogisch pessimisme gehuld. Dit werd op de conferentie uitdrukkelijk vertolkt door Marianne Gronemeyer die, o.m. in navolging van Illich en Sloterdijk, haar twijfel aan de traditie van de verlichting en de emancipatorische pedagogiek ter sprake bracht. In haar referaat stelde ze vast dat het veranderingsoptimisme uiteindelijk leidt naar de totale uitzichtloosheid van de 'cynische rede', naar een type milieu-beweging en milieu-educatie die een catastrofe als die van Tsjernobil nodig heeft ter legitimering van de eigen werkzaamheden. Daarbij gaf ze toe dat de radicaliteit van deze stelling haar zelf radeloos maakte, temeer daar het haar de moed ontbrak om aan de 'dodelijke techniek' op een andere dan louter symbolische wijze weerstand te bieden. Zo nam Gronemeyer, met literaire zwaarmoedigheid en gewogen precisie, afscheid van de modernistische veranderings-euforie die kenmerkend was voor de jaren zestig en een stuk van de jaren zeventig.

Ook Palasthy, die de economische wereld vertegenwoordigde, schetste een weinig hoopgevend toekomstbeeld. De economische wereld is aan grondige veranderingen onderhevig. De internationale concurrentie wordt steeds scherper. Regio's die niet in staat zullen zijn om hun produktiefactoren grondig te reorganiseren zullen hopeloos achterop geraken. Dit zal leiden tot intense sociale spanningen die op hun beurt deze achteruitgang zullen versterken. Er is slechts één uitweg uit deze crisis: een gedisciplineerd stimuleren van de economische groei, binnen het kader van de vrije-markt economie. Een belangrijke voorwaarde daartoe is planmatige reorganisatie van het sociale leven in de richting van een grote flexibiliteit of capaciteit tot aanpassing, zowel op het materiële als het immateriële vlak. Veel verworven rechten zullen daarbij op de helling komen te staan.

De onvoorwaardelijke noodzaak van produktiviteitsstijging en economische groei werd door andere sprekers dan weer gerelativeerd. Potma wees erop dat eenzijdig economische opties in het verleden veel belastende neveneffecten buiten beschouwing hadden gelaten. Hij wees erop dat milieuvervuiling en stijgende werkloosheid niet aan bod komen in de meeste bedrijfseconomische balansen. Toch moet de gemeenschap deze problemen zien op te lossen. Als pragmatisch alternatief voor het klassieke groeiscenario lichtte hij een arbeidsintensief en ecologisch verantwoord toekomstscenario toe dat bovendien het

huidig welvaartspeil

Over de economische lende standpunten v logische verandering hierover ronduit entl optimisme. Hij bes adres van de volwass geleiden van mensen catie, simulatie en co vreezen een kille, ont verkeerd voor, want nieuwe informatieto

Zoals we al eerder lie houden om minder o ook het geval met Ge omwenteling becomn mogelijke verscherpi tie moet volgens hem sociale verhoudingen echter zijn bezorgdhe drang tot creativiteit formele educatie in h den en methoden ont het houdingsniveau (Volgens Gelpi is de e pelijke (sociaal-techn tuur niet verminderd innovatie.

Vrede

De conferentie maak thema van rechtvaar werd er een nieuwe d nu het perspectief van bedreigt. Deze bedre om hun aangeleerde e we wegen voor veilig gedwongen. Wehr lei de hele wereld. Het g het inventieve, het cr wegingen op moment Wehr, een belangrij ze broedplaatsen van Verenigde Staten, d tairen en in het onder plex. Ook hier weer t in alle scherpte naar v

Ook Walter Leirman

huidig welvaartspeil zou garanderen.

Over de economische toekomst van onze samenleving werden dus nogal grondig verschillende standpunten vertolkt. Dit was ook het geval met de beschouwingen over de technologische veranderingen waarmee we momenteel worden geconfronteerd. Keenan was hierover ronduit enthousiast, gegrepen als hij was door een uitgesproken computer-optimisme. Hij beschreef de uitdagingen van de nieuwe-informatietechnologieën aan het adres van de volwassenenvorming. Ze zal zich zo snel mogelijk moeten toeleggen op het begeleiden van mensen in het leren omgaan met de computer als werktuigen voor communicatie, simulatie en computergesteund leren. Veel schaduwkanten zag hij niet. 'Sommigen vrezen een kille, onmenselijke wereld bevolkt met robotachtige mensen... Ze hebben het verkeerd voor, want mensen houden van mensen. Mensen zoeken altijd sociaal contact. De nieuwe informatietechnologieën zullen dit niet in de weg staan.'

Zoals we al eerder lieten uitschijnen heeft Keenan's credo er andere sprekers niet van weerhouden om minder optimistische toekomstverwachtingen naar voor te schuiven. Dit was ook het geval met Gelpi die eveneens de huidige economische crisis en de technologische omwenteling commentariseerde, in zijn bijdrage over innovatie. Zijn grote zorg betrof de mogelijke verscherping van tegenstellingen tussen sociale groepen en tussen naties. Innovatie moet volgens hem gepaard gaan met culturele creativiteit en een democratisering van de sociale verhoudingen. Hier ligt een belangrijke taak voor de educatieve sector. Hij sprak echter zijn bezorgdheid uit over de formele educatie die lijdt aan structurele inertie, wat de drang tot creativiteit en participatie afbot. Daarom wees hij op het belang van de niet-formele educatie in humanistisch perspectief. Deze vorm van educatie moet nieuwe inhouden en methoden ontwikkelen, niet enkel op het cognitieve niveau (*le savoir*), maar ook op het houdingsniveau (*le savoir-être*) en op het niveau van de vaardigheden (*le savoir-faire*). Volgens Gelpi is de eerder gesignaleerde tegenstelling tussen een technisch-wetenschappelijke (sociaal-technologische) cultuur en een humanistische (maatschappijkritische) cultuur niet verminderd, maar eerder verscherpt in de huidige tijd van crisis en technologische innovatie.

Vrede, rechtvaardigheid en onderdrukking

De conferentie maakte duidelijk dat vormingswerk en vormingswetenschap het cruciale thema van rechtvaardigheid en vrede niet loslaten. Sinds het begin van de jaren tachtig werd er een nieuwe dimensie aan toegevoegd. De vredespedagogiek is in volle ontwikkeling, nu het perspectief van totale vernietiging de vanzelfsprekende leefwereld van veel mensen bedreigt. Deze bedreiging heeft volgens Wehr ook een positieve kant. Ze stimuleert mensen om hun aangeleerde agressie in vraag te stellen. Ze stimuleert het creatief zoeken naar nieuwe wegen voor veiligheid en conflicthantering. Er is geen andere uitweg, we worden ertoe gedwongen. Wehr leidt deze vaststellingen af uit de studie van geweldloze bewegingen over de hele wereld. Het geniale aspect van 'peace-making' bestaat juist in het onvoorspelbare, het inventieve, het creatieve gedrag dat ontstaat bij individuen, groepen, instituties en bewegingen op momenten van intensieve bedreiging. Ook de universiteiten kunnen, volgens Wehr, een belangrijke rol spelen op dat vlak. Door hun relatieve onafhankelijkheid zijn ze broedplaatsen van vredes-initiatieven. Tezelfdertijd wees hij er echter op dat, in de Verenigde Staten, diezelfde universiteiten sterk geëngageerd zijn in de opleiding van militairen en in het onderzoek en de productie ten behoeve van het militair-industrieel complex. Ook hier weer trad de spanning tussen technologische en humanistische vernieuwing in alle scherpheid naar voor.

Ook Walter Leirman haakte in op de vredesproblematiek. Ten behoeve van vredesopvoe-

ding en vredesvorming ontwikkelde hij een conceptueel kader. Daarin maakte hij een onderscheid tussen minimale of negatieve vrede (het passief afwezig zijn van geweld) en optimale of positieve vrede (het actief scheppen van vrede op basis van mensenrechten). Binnen beide types van vrede onderkent hij telkens een statische en een dynamische variant. Deze varianten verbindt hij vervolgens met initiatieven op persoonlijk, institutioneel en structureel niveau. Deze operatie leidt uiteindelijk tot een classificatieschema van veiligheid en conflictresolutie. Ook wijst hij zoals Wehr op het belang van (nieuwe) sociale bewegingen voor de ontwikkeling van alternatieven en beschouwt hij de bedreiging van de leefwereld als een belangrijke tussenstap in de overgang van een vanzelfsprekende leefwereld naar een rationeel denk- en handelingspatroon. In tegenstelling tot Gronemeyer blijft het geloof in de emancipatorische pedagogiek en de agogische doel-middel-rationaliteit hier duidelijk overeind, zij het met die nuance dat de eigen 'rationaliteit' van vredespolitiek, vredesactie en vredesagogiek wordt erkend.

Het geweld van onze samenleving werd niet enkel in verband gebracht met de problematiek van bewapening en ontwapening. Roosens had het over het structureel geweld in de geïndustrialiseerde landen, waarmee migranten hebben te maken. Dit geweld hangt samen met de structurele ongelijkheid tussen sociale klassen. De overgrote meerderheid van de migranten in de 'ontwikkelde' landen krijgt een plaats toegewezen onderaan de hiërarchische sociale ladder. Dit classificatieschema stelt migranten en hun organisaties voor moeilijke dilemma's. Enerzijds hebben ze hun eigen culturele identiteit en homogeniteit broodnodig willen ze zich handhaven in een vaak vijandige omgeving. Anderzijds vormt juist deze culturele identiteit een belemmering voor het realiseren van de nagestreefde sociale promotie. Dit mechanisme leidt tot spanningen tussen etnische groepen die zich hoger of lager op de maatschappelijke ladder bevinden, maar ook binnen de groep migranten en wel tussen de verschillende generaties. Deze vaststellingen brachten Roosens tot een conclusie met zowel pessimistische, realistische als optimistische elementen. 'De ongelijkheid tussen mensen lijkt wel een "vaste waarde" die men niet opgeeft, tenzij men niet anders kan of tenzij men er een middel in ziet om zelf beter te zijn dan de anderen'. Zo wordt het altruïsme (ook dit van de vormingswerker?) herleid tot de aandrang van mensen om zich economisch, cultureel en etnisch van anderen te onderscheiden.

Met Roosens werd het thema van de onderdrukking in de geïndustrialiseerde wereld ter sprake gebracht. Anderen breidden dit thema uit naar de verhouding tussen 'eerste' en 'derde' wereld. Baeck wees erop hoe, van de jaren vijftig tot zeventig, het westen zijn dominant ontwikkelingsmodel (mainstream-model) heeft geëxporteerd naar de derde wereld. Dit model ging en gaat ervan uit dat de basispijlers van de westerse ontwikkelingsscenario's zoals economische groei, industrialisatie, verstedelijking en secularisatie, transfereerbaar zijn naar de ontwikkelingslanden en hun zullen helpen hun 'achterstand' op te halen. Maar hij stelde vast dat in veel van die landen de weerstand groeide én het bewustzijn dat dergelijke aanpassing gepaard gaat met een nieuw verlies van de zo fel bestreden autonomie en de eigen culturele identiteit. Dit besef gaf aanleiding tot verschillende reacties, waarvan de fundamentalistisch-religieuze beweging wel de meest opvallende is. Ook kwam stilaan een nieuw denken over economische en culturele ontwikkeling tot stand waarin men geïmporteerde behoeften uit het Westen afwijst en het stimuleren van culturele en economische basisbehoeften beklemtoont. De pleitbezorger bij uitstek van dit basisbehoeftenmodel is de 'basisbeweging' die, niet alleen in de derde wereld maar ook hier, de onderdrukking en de culturele invasie aanklaagt.

Dit thema van de 'culturele invasie' werd ter sprake gebracht door Faundez in zijn, door Freire geïnspireerd, pleidooi voor de dialoog in het vormingswerk én het ontwikkelingswerk. Zowel qua inhoud als qua stijl stelde hij zich vrij non-conformistisch op binnen de

context van de conferentie. Hij stelde vast dat de culturele modellen van vredevorming en ontwikkeling niet alleen langs de weg van autoriteit, maar ook door andere sprekers was besproken. Hij stelde vast dat het vlak van het handelen met de basis, tenzij het wordt worden door intellectuelen, welijks aan bod in zijn

Op de conferentie was de sprake van vrede. Ze brachten, soms uit de praktijk op verschillende manieren, hierin nauwelijks aan bod van de conferentie. De aanwezige 'comparatieve vredevorming' dat door vrede sprake gebracht.

Knoll ging in op het politologische invalshoek van de Bondsrepubliek en in de Bondsrepubliek de invasie permanent aanwezig. Hij stelde vast dat de dominante groepen in de Bondsrepubliek, als voorbeeld, de culturele onderdrukking tekorten. Niettegenstaande de Westduitse 'Erwachten' aandacht voor de multiculturele binnen de informele verband een deelneemders onderscheid tussen formele en informele verbanden, zoals de 'Erwachten' centrum'. De formele informele vorming da

Ook Kulich stootte op de heid van de universiteit. Hij stelde vast dat de groeiende complexiteit van de universiteit zicht is gegroeid dat de complexiteit bracht op de universiteiten nu in de aan binnen de univer

context van de conferentie. Dit non-conformisme is gebaseerd op een fundamentele argwaan ten aanzien van de 'depositaire opvoeding' die gepaard gaat met het opdringen van culturele modellen van onderdrukkers. Als alternatief hiervoor lichtte hij een model van vorming en ontwikkeling toe dat aansluit bij de basisbehoeften van de onderdrukte gemeenschappen. Dit model kan enkel gerealiseerd worden op dialogale en communicatieve basis, langs de weg van authentieke participatie van de betrokkenen. In tegenstelling tot sommige andere sprekers was Faundez niet pessimistisch over de toekomst van de bevrijdingspedagogiek of althans verklaarde hij zich 'pessimistisch op intellectueel vlak' maar 'optimistisch op het vlak van het handelen'. Zijn optimisme put hij uit zijn vele praktijkervaringen en contacten met de basis, bij wie het emancipatiestreven en de wil tot verandering niet gehinderd worden door intellectueel pessimisme. Spijtig genoeg kwamen deze praktijkervaringen nauwelijks aan bod in zijn eerder filosofisch referaat.

Beweging en discipline

Op de conferentie waren ook enkele specialisten in de comparatieve pedagogiek aanwezig. Ze brachten, soms uitvoerige, vergelijkingen tussen educatieve stelsels, benaderingen en praktijken op verschillende plaatsen in de wereld. Jammer genoeg kwam de derde wereld hierin nauwelijks aan bod. Een comparatieve bijdrage vanuit deze invalshoek had het aanbod van de conferentie kunnen vervolledigen. Dit neemt niet weg dat de bijdragen van de aanwezige 'comparatisten' erg informatief waren. Bij de bespreking ervan beperken we ons tot het door Leirman aangebrachte dilemma van 'beweging en discipline in de volwassenenvorming' dat door verschillende sprekers, soms onder andere bewoordingen, werd ter sprake gebracht.

Knoll ging in op het thema van de multi-culturele vorming dat door Roosens, vanuit antropologische invalshoek, was aangesneden. Hij vergeleek daarbij vooral initiatieven in Canada en in de Bondsrepubliek Duitsland. Ook hij wees erop dat de bedreiging van culturele invasie permanent aanwezig is in landen met etnische minderheden. Het is daarom niet alleen van belang deze 'visible minorities' sociaal-cultureel te ondersteunen, maar ook de dominante groepen in een samenleving bewust te maken van de druk die van hen uitgaat. Hij stelde vast dat Canada, door zijn grote ervaring in de omgang met etnische minderheden, als voorbeeld kan dienen voor de Bondsrepubliek. In dit laatste land vertonen wetenschappelijk onderzoek en kennisproductie, in relatie tot deze problematiek, nog vele tekorten. Niettegenstaande de hoge graad van professionalisering en institutionalisering van de Westduitse 'Erwachsenenbildung' als discipline, is er binnen deze kringen relatief weinig aandacht voor de multi-culturele vorming. Volgens Knoll is op dat punt meer in beweging binnen de informele of alternatieve circuits van de volwassenenvorming. Hij citeerde in dat verband een deelnemster aan de activiteiten van een communicatiecentrum, die het onderscheid tussen formele en informele vorming als volgt omschreef: 'Wenn ich Wissen suche, gehe ich zur Volkshochschule, wenn Begegnung, dann in dieses Kommunikationszentrum'. De formele volwassenenvorming beklemtoont dus vooral de kennisdimensie, de informele vorming daarentegen legt zich vooral toe op het communicatief proces.

Ook Kulich stootte op een gelijkaardig dilemma, wanneer hij de rol en de verantwoordelijkheid van de universiteiten m.b.t. volwassenenvorming toelichtte. Hij stelde vast dat door de groeiende complexiteit van de samenleving en door haar veelvuldige uitdagingen, het inzicht is gegroeid dat het leren een levenslange aangelegenheid is geworden. Die groeiende complexiteit bracht ook een groeiende formalisering met zich mee. Welke rol hebben de universiteiten nu in dat verband te spelen? Kulich duidde in dat verband twee tendenzen aan binnen de universiteiten. Sommige houden vast aan hun statuut van 'splendid isola-

tion', waarbinnen ze zich kunnen toeleggen op autonome kennisproductie. Andere neigen meer naar maatschappelijke dienstbaarheid en nemen ook het levenslange leren ter harte. Kulich koos tijdens zijn referaat voor de tweede optie, om principiële en pragmatische redenen. Hij stelde vast dat in tijden van bezuinigingen de universiteiten hun maatschappelijke rol duidelijk moeten profileren. Daarenboven dreigt de traditionele doelgroep van 18 tot 24 jarigen snel af te slanken ten gevolge van de demografische evolutie van de bevolking. De universiteit moet zich dus noodgedwongen toeleggen op de organisatie van het levenslang leren. Daarbij mag ze zich niet enkel beperken tot professionele (vocational) vorming, maar ook de kritische, algemene (liberal) vorming moet ze garanderen. 'It is the tension and balance between adaptation and resistance which made the university as social institution survive for centuries'.

Ook Samolovcev uit Joegoslavië bracht deze spanning tussen aanpassing en weerstand ter sprake, naar aanleiding van zijn vergelijking van andragogiek-opleidingen op verschillende plaatsen in Europa (Groot-Brittannië, Nederland, West-Duitsland, Joegoslavië, U.S.S.R.). Hij formuleerde de spanning tussen discipline en beweging in termen van 'learning to be something' tegenover 'learning to be'. 'Learning to be something', komt tot stand in een opleiding waar 'rekentechniek' en elektronica de bovenhand hebben. Dergelijke opleiding kan persoonlijkheden vormen die hun stimulus-respons-mechanisme tot in de perfectie hebben weten aan te passen, waardoor ze zichzelf hebben getransformeerd in een 'technologisch' systeem. 'Learning to be' bevordert het zoeken naar het wezen van de mens en komt tot ontwikkeling binnen het kader van "Pädagogik der Essenz". Deze pedagogiek of andragogiek is een gerechtvaardigde reactie tegen de culturele insufficiëntie die het gevolg is van een overbeklemtoning van de sociale technologie in de opleidingen. Wat de toekomst van de volwassenenvorming betreft was Samolovcev niettemin gematigd optimistisch. Hij stelde vast dat, niettegenstaande de crisisverschijnselen van de jaren tachtig, zowel de formele als de niet-formele volwassenenvorming in de jaren negentig zullen uitgroeien tot een nieuwe wereldbeweging die nieuwe modellen van opleiding en vorming zullen genereren.

Tot slot

Ter afronding van deze beschouwingen over de hoofdreferaten van de internationale conferentie keren we nog even terug naar Leirman's inleiding. Op het einde schetste hij de mogelijke verschuiving in de richting van het communicatief paradigma en een ecologische mens-wereld-relatie in vormingswerk en vormingswetenschap. Na de analyse van de verschillende bijdragen van de aanwezige referaathouders moeten we vaststellen dat deze verschuiving niet zo evident is. Verschillende sprekers stelden vast dat de 'ijzeren jaren tachtig' weinig ruimte laten voor communicatieve waarden zoals dialoog, participatie en gelijkwaardigheid. In dat verband is misschien Habermas' observatie correct dat, juist in tijden waarin de zachte waarden gekolonialiseerd dreigen te worden door de dwang van het doelrationeel handelen, de weerstand hiertegen en de beklemtoning van het communicatief handelen groter wordt, vooral in het kader van weinig gestructureerde, informele sociale bewegingen. Het pleit voor de organisatoren van de conferentie dat ze erin geslaagd zijn van hun onderneming een intensief communicatief gebeuren te maken. Dit kan er toe bijdragen een humanere toekomst te realiseren in de jaren negentig. Dit blijft alleszins een uitdaging voor de volwassenenvorming.

(1) Op de conferentie was taal (Engels, Duits, Frans). De reader bevatte ook samenvattingen van onderzoeksprojecten en rapporten. Begin '87 echter verschenen de resultaten van de onderzoeken. Rond datzelfde tijdstip verscheen het artikel: **De volwassenenvorming**. De reader bevatte ook samenvattingen van de integrale teksten van de overzichtsartikelen.

Doctor in de pedagogie, aan de afdeling sociale pedagogie aan de Sociale Hogeschool Brussel. Artikel: november 1986.

NOOT

(1) Op de conferentie was er een reader beschikbaar met de integrale teksten in de oorspronkelijke taal (Engels, Duits, Frans en Nederlands) van de veertien lezingen gehouden op de plenaire sessies. De reader bevatte ook samenvattingen van de hier niet ter sprake gebrachte voordrachten over zestien onderzoeksprojecten en vier gesystematiseerde praktijkverslagen. Deze reader is momenteel uitgeput. Begin '87 echter verschijnt bij Croom-Helm een bundeling in het Engels van de veertien hoofdlezingen. Rond datzelfde tijdstip zal bij Acco te Leuven ook een Nederlandse uitgave verschijnen onder de titel: **De volwasseneneducatie en de uitdagingen van de jaren '90**. Tegen april '87 zullen ook de integrale teksten van de overige lezingen gepubliceerd worden door de afdeling sociale pedagogiek.

DANNY WILDEMEERSCH

Doctor in de pedagogische wetenschappen. Werkzaam als wetenschappelijk medewerker aan de afdeling sociale pedagogiek van de K.U. Leuven en als leraar sociaal-cultureel werk aan de Sociale Hogeschool in Heverlee.

Artikel: november 1986